

שחזור של סמל

ביה"כ רבי יהודה חסיד ("החורבה")

תכנון מקורי
אדריכל אסאד אפנדי
תכנון השחזור
נחום מלצר אדריכלים
טקסט
אדריכל פרופ' דוד קאסוטו
צילום
צחי אוסטרובסקי

65

בעמוד הקודם:
מבט פנים מלמטה, הכיפה המשוחזרת של ה"חורבה"
 מימין: **מבט ממזרח אל החורבה המשוחזרת.**
 למטה: **מבט אל מסגד אל-עומרין שלידי כנסיית הקבר לפני שריסו אותו בכיפה (1864). תוכנן בידי האדריכל אסד אפנדי כמבנה "תאום" לחורבה.**

בית כנסת "החורבה" המשוחזר נחנך בימים אלה ברוב פאר והדר. המבנה המקורי נהרס בידי הירדנים בשנת 1948 כל ההצעות לבניית "החורבה" מחדש כמבנה מודרני נדחו. לבסוף נתקבלה הצעה שמרנית, הנוגדת את כל אמות השימור, כדי להשיב את הסמל לאתרו

מחורבה ל"חורבה"

ר' יהודה חסיד הגיע לא"י בשנת 1701 בראש חבורת חסידים כדי לחונן את עמדה של ארץ ישראל. יש הטוברים שהייתה זאת תנועה משיחית שבאה ברצף לתנועות משיחית שקדמו לה ושציפו לביאת המשיח באמצע האלף השישי לבריאת העולם (1740). יהודה חסיד קנה חלקת אדמה כדי לבנות עליה בית כנסת, שירשים את העולם היהודי והנוכרי בירושלים, אולם שנה לאחר בואו נלקח לבית עולמו. תלמידיו לא הצליחו להשלים את הבנייה ובעיקר: לא החזירו את חובם לנושים, שמכרו להם את הקרקע. לכן, בשנת 1720 עלו הנושים על המבנה והרסו את אשר נבנה עד לאותה העת. הבניין עמד בחורבותיו עד למחצית המאה ה"ט ומכאן שמו "חורבת רבי יהודה חסיד".

ב-1839 מונה השר משה מונטיפיורי כגובר "החורבה" ובשנת 1855 זכה לקבל את הפירמאן מהשולטן לבניית החורבה מחדש. באותה שנה שהה בירושלים האדריכל הטורקי אסאד אפנדי, שנשלח בידי השולטאן לפקח על תיקון המסגדים שבהר הבית. בהמלצת מונטיפיורי קיבל על עצמו האדריכל הידוע לתכנן גם את בית כנסת "החורבה". מעורבות האדריכל של השולטאן קידמה את קבלת הרשיונות מהמוסדות המקומיים והיהודים הצליחו לבנות מבנה רב רושם שלא היה כמותו בירושלים מאז חורבן הבית. עיקרון מבנה החורבה היה של מסגד, שכדוגמתו ניתן לראות רבים בטורקיה עד עצם ימיו אלו: ארבע קשתות הניצבות זו לזו בריבוע, מחופפות בתוף עגול מחולק, כשעליו מתנשאת כיפת ענק. בארבעת פינות המבנה ארבעה מגדלים רבועים התומכים את המבנה מארבעת רוחותיו. אותו אדריכל מונה לתכנן גם את מסגד "אל-עומרין" שלידי כנסיית הקבר, וכדרך האדריכלים מאז ומעולם תיכן שני מבנים זהים כמעט.

עקרון מבנה החורבה היה של מסגד, שכדוגמתו ניתן לראות בטורקיה: ארבע קשתות הניצבות זו לזו בריבוע, מחופפות בתוף עגול מחולק, כשעליו מתנשאת כיפת ענק

ארון הקודש, שפיאר את בית הכנסת הובא מחרסון שברוסיה והתנשא לגובה של 12 מטר. בשל כך, שימש בית הכנסת אכסניה לכל האירועים הלאומיים של יהודי ירושלים: שם הוכתרו הרבנים הראשיים האשכנזים, לשם הגיע הנציב העליון הבריטי הרברט סמואל בשבת הראשונה לשהותו בירושלים, שם ערך זאב ז'בוטינסקי עצרת לעידוד ההתנדבות לגדוד העברי ושם הוצבו למשמרת ניסי הגדודים העבריים בצבא הוד מלכותה. אולם בית הכנסת "החורבה" – חרב שוב. עם כיבוש הרובע היהודי במלחמת העצמאות, נהרס בית הכנסת. מפקד הלגיון הירדני עמד על הריסתו ושבעה שבניין לא יקום לעולם.

מימין, תמונה ימנית: מבט אל תוכנית עזרת הנשים בתכנון של דניס לסדון באדיבות איג'י'ר דוד לב. מימין, תמונה שמאלית: מבט צגות של החורבה בתכנון של דניס לסדון באדיבות איג'י'ר דוד לב.

החורבה כסמל לחורבות בבריטניה של מלחמת העולם השנייה

ראש העיר קולק לא הרים ידיים. הוא קיבל תרומה גדולה מהנדבן צ'רלס קלור ובשנת 1979 פנה לאדריכל דניס לסדון (LSDUN) שתכנן באותן שנים את התיאטרון הלאומי המלכותי בלונדון. מבנה התיאטרון נטמע בסביבתו על אף מימדיו ויתכן שמיוניות עיצובית זו עמדה מאחורי הזמנתו לתכנון החורבה.

לסדון הכין תכנית מרשימה, שהתמצתה בחלל רבוע, המוקף מארבע כיוונוי בשמונה מגדלים דמויי מינארט שניים בכל כיוון. מתחת לחלל בית הכנסת תוכננה קומת תיבות ואולם הרצאות. קומת התפילה תוכנה כך שספסלי המתפללים מקבילים לציר שבין הבימה לארון, כפי שלסדון הכיר מבית הכנסת העתיק בוויס־מארקס בלונדון. בית הכנסת נועד לכ-300 גברים ולכ-250 נשים. עזרת הנשים תוכנה להקיף את בית הכנסת משלושה כיוונים מלבד ממזרח.

מעניין לראות כיצד שלוש הצעות הבינוי ינקו את מקורותיהן ממקורות ומסמלים שונים ומשונים - החל בארכיטקטורה מצרית עתיקה וכלה בחורבות לונדון

מה דמות ביה"כ לפי דניס לסדון? ההצעה של לסדון הזכירה במידת מה את לונדון אחרי ה"בליץ" במלחמת העולם השנייה, כשארובות העיר נישאו מבין ההריסות. נראה כאילו המושג "חורבה" תורגם ע"י האדריכל הבריטי כפשוטו, תוך שהתרגום המילולי מעובד אדריכלית לחורבות לונדון, עירו, אחרי המלחמה. גם תכניתו של לסדון לא עברה את משוכת הוועדה המחוזית ונגזנה. בינתיים התקבלה עצתו של אדריכל הרובע היהודי שלום גרדי, ששחזרה את אחת מארבע הקשתות, שאפיינו את המבנה המקורי. יותר מ-20 שנה עמדה הקשת וסימלה את חורבן הרובע היהודי במלחמת השחרור.

שחזור "החורבה" כסמל אך בפרשנות מודרנית
התכנית השלישית שהוצעה לחורבה הייתה תכניתו של האדריכל ישעיהו אילן בשנת 1995. אילן לא המתין להזמנה, אלא הופיע עם פתרון משלו.

אילן תכנן בניין, שקווי המתאר החיצוניים שלו זהים בכל לאלו של החורבה, אולם עובי הקירות המאפיין את תקופתו קטן בכמעט מטר מזה של החורבה המקורית. כך, גדל השטח הפנימי ב-55 מ' יותר מקודמו. עיצוב החלל התבסס על ארבע קשתות מתכניות, שהיו אמורות לשאת ביניהן קירות מסך מזכוכית ומפלדה. גם המפרשים שבין הקשתות עוצבו מחומר מתכתי קל וכן הכיפה עצמה. קירות הזכוכית המתוכננים "נבעו" מתוך קירות האבן ההרוסים ונותר זיכרון החורבן.

מה דמות ביה"כ לפי ישעיהו אילן? מסת הבינוי הכוללת וקווי המתאר של המבנה נותרו כבעבר, אלא שהשוני בחומרי הבנייה העניקו חזות אולטרה-מודרנית לבית הכנסת, שהדגישה את עקרונות המבנה אף יותר ממה שניתן היה לזהות במבנה המקורי. הייתה זו הצעה בוסרית, שמשנחתה - לא זכתה לטיפול ולעיבוד ראוי.

מבט ממזרח, הדמיה של החורבה לפי דניס לסדון.

מודל החורבה בניה ב"חומרים קלים", תוכנית של ישעיהו אילן.

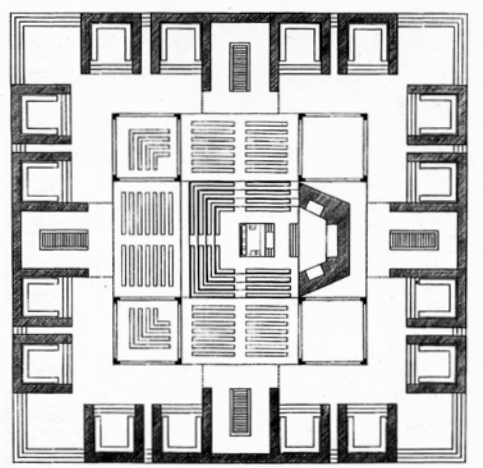
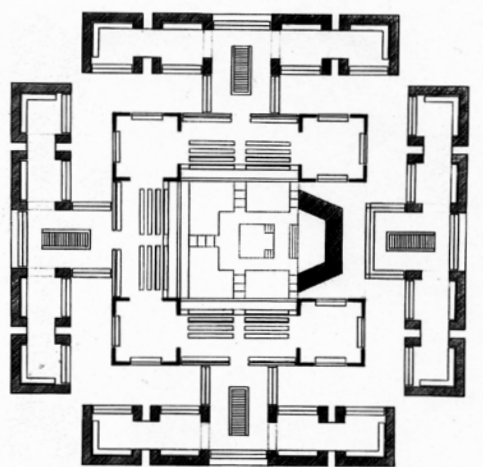

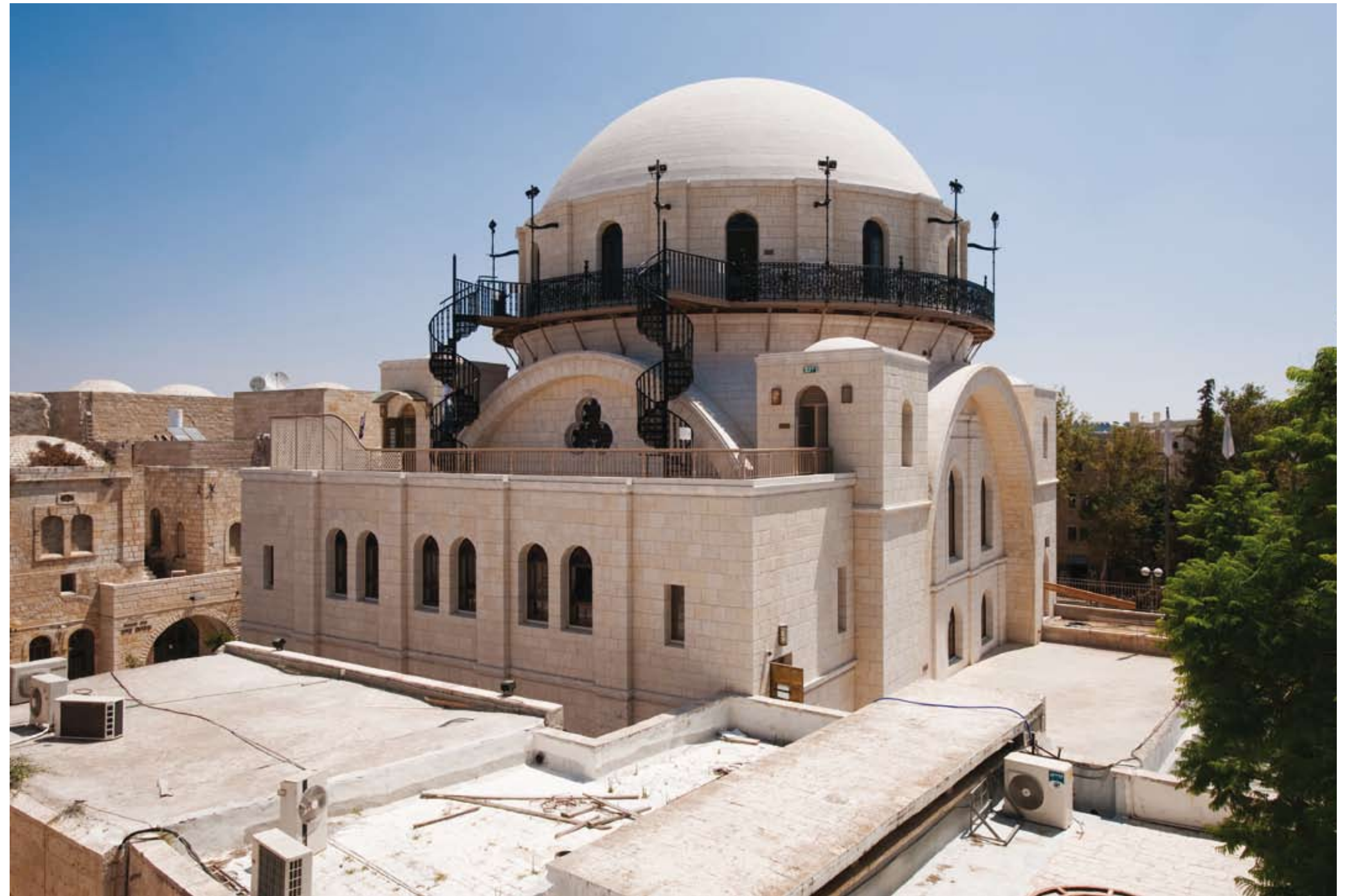
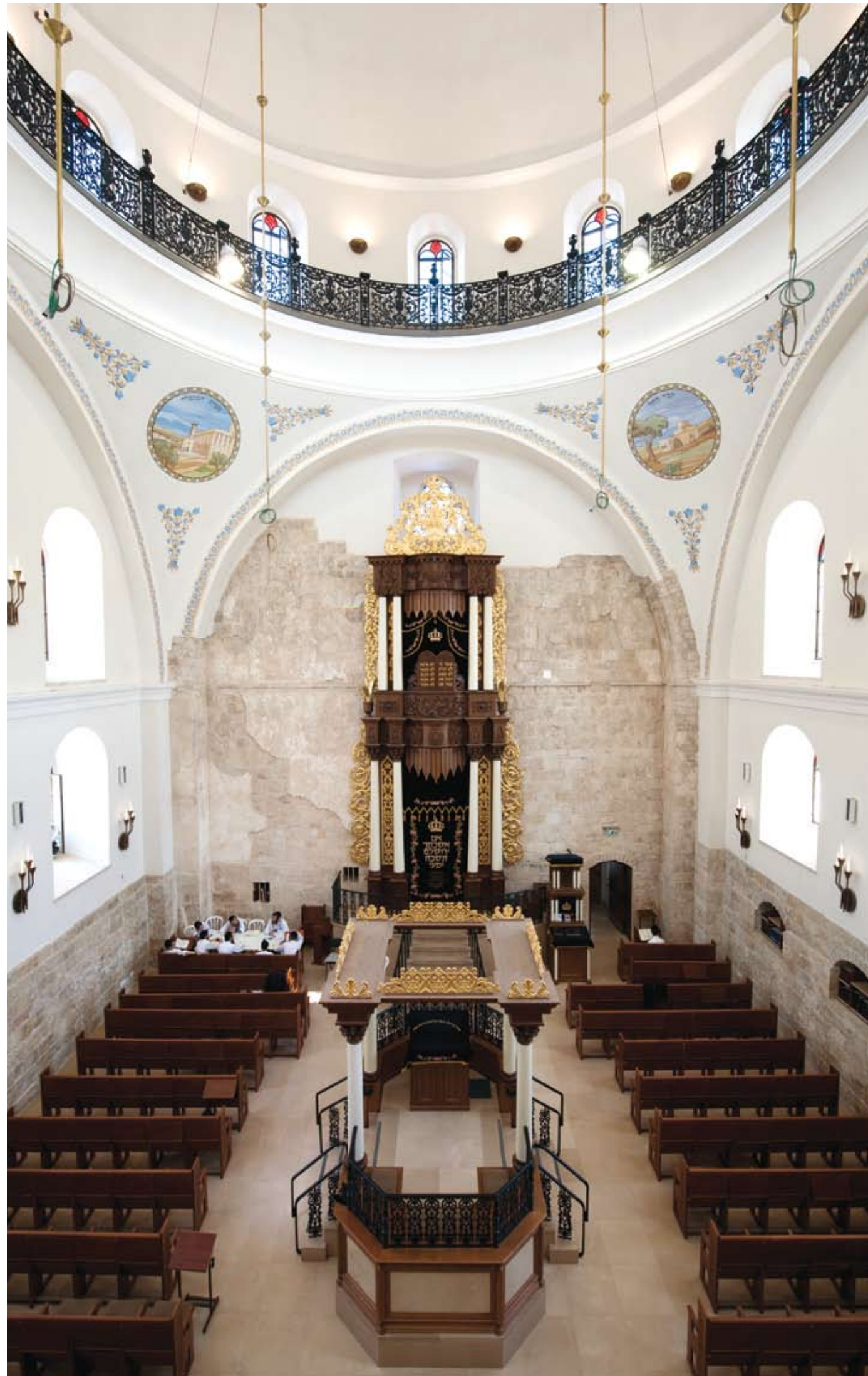
למעלה: מבט הדמיה של פנים החורבה כפי שותוכן בידי אדריכל לואיס קאהן. למטה, במרכז: תוכנית קומות עזרת ישראל ועזרת נשים של החורבה בתכנון לואיס קאהן. למטה, משמאל: הדמיה של אחד משישה עשר ה"פילונים" המקיפים את חלל החורבה של לואיס קאהן.

החורבה בהשפעת מקדשי מצרים
סמוך לאיחוד ירושלים ב-1967, התלהט הויכוח מה לעשות בחורבות "החורבה". שלוש אלטרנטיבות הוצעו. האחת: לשמר את ההרס לזיכרון עולם. השנייה: לבנות את "החורבה" מחדש בתכנון מודרני. השלישית: לשחזר את "החורבה" כפי שהייתה. בשנת 1970 פורסם על ידי משרד החינוך קובץ מאמרים שברובם הומלץ על בניית בית כנסת עפ"י תכנית מודרנית מאופקת. סגנת ההצעות התכנוניות - החלה.

ראשון המציעים היה האדריכל לואי קהאן וליצרו האדריכל רם כרמי, אליהם פנה ראש העיר טדי קולק בבקשה לתכנן מבנה חדש על חורבות ה"חורבה". לואי קהאן הציע מבנה מונומנטאלי בן 16 "קאפלות" אבן, שכל אחת יכולה להכיל מניין מתפללים. הקאפלות אמורות היו להתנשא לגובה של 22 מטר, בדומה לפילונים העומדים נוכח מקדשי מצרים. הן תוכננו להקיף חלל רבוע גדול. במרכז החלל תוכננו ארבעה "מגדלים" חלולים רבועים במידות למ' X למ', שְנָשְאוּ על גבם ארבע פירמידות קטמות. אלו התלכדו במרכז החלל, כשרק חריץ קטן בין לבין עצמן ובין לבין הקאפלות. חריץ זה איפשר לאור להסתנן אל תוך החלל המרשים. רוב המתפללים, אמורים היו לשבת במספר שורות בהיקף החלל הריבועי שבין ארבעת המגדלים. ביה"כ נועד לכ-300 גברים ולכ-200 נשים.

מהי דמות ביה"כ לפי לואיס קהאן? קהאן, אדריכל מודרניסט, שהיה בין הראשונים שביקרו את המודרניזם, פנה לבנייה מונומנטאלית עתיקה כהשראה. ואכן, אין תמה כי בתכנית ניכרים סממנים מן הבנייה המצרית, אך גם אזכורים של תכניות של כנסיות אוניטריות שקהאן תכנן באותן השנים, כפי שניתן לזהות בסקיצה שלו המבהירה את המשמעות של הכנסייה האוניטרית אפשרות נוספת היא לזהות בתכניתו אזכור לבתי כנסת קדומים בבגדד, שקהאן עשוי היה להיחשף אליהם מהספרות או בביקור (עולם) באתר. תכניתו של לואי קהאן הובאה לירושלים בסוף שנות השישים של המאה העשרים ועוררה מהומה מקצועית גדולה. התכנית הובאה לדיון בפני הרשויות ונדחתה פעם אחר פעם בטיעון שמדובר בתכנית מגלומנית.

למעלה: מבט מצפון, החורבה המשוחזרת. בעמוד ממול, למטה: מבט אל הכניסה, החורבה המשוחזרת. משמאל: מבט ממימי אל ה"מזרח" עם הכניסה, הארון והכיור שנוצר מן החורבן בחורבה המשוחזרת.

כיום, מוצעת גם תפיסת שימור אחרת, ומבנים שהיו לסמל ונהרסו כליל, משוחזרים על פי צורתם המקורית

"החורבה" חוזרת למתכונתה מן המאה הי"ט כחורבת

ר' יהודה חסיד

ההחלטה על סופה של הסאגה לא נתקבלה לאחר דיונים פרופסיונאליים מעמיקים אלא דווקא במסדרונות הפוליטיים. שר השיכון, ר' מאיר פורוש, נכד נכדו של יחזקאל בן יהושע בית כנסת במאה הי"ט, החליט על שיחזור לאחר שנועץ ברבו שלמה זלמן אוריבך. וכך בשנת 2003 הוזמנו "נחום מלצר אדריכלים" לשחזר את הבניין כפי שהיה. התכנון התבסס על תוכניות קיימות, על דגם שנעשה בידי האמן מאיר רוזין (כשהחורבה עדיין עמדה על תילה) ועל צילומים רבים חיצוניים.

מימין: מבט כיפות לכיוון צפון, כיפת הסלע וכיפת החורבה. משמאל: העלייה מן החוץ ממפלס עזרת הנשים אל המרפסת המקיפה את התוף שמתחת לכיפה. בממוך אל הארון בחורבה המשוחררת.

אדריכלות נחום מלצר, מאיר פורוש, אדריכלים קונסטרוקציה איג'י יוסף גורדון תיעוד הסטורי ואדריכלי מציבה מילשטיין - רשות העתיקות ריכז האשון של חומר הסטורי ואדריכלי אדריכל ישי לוי ממדי רצפת האולם 13.80 X 15.40 ממדי רצפת אולם הכניסה 11.50 X 5.00 מ' גבה החלל מן הרצפה עד רום הכפה 24.00 מ'

כדי להעניק את תחושת העומק בחלונות נאלצו האדריכלים ליצור קירות כפולים על פי העובי המקורי. המרווח שנוצר בין הקירות נוצל להעברת תעלות וצנרת. החלל שוחזר, ובשונה מהבניין המקורי שולבו חדרי מדרגות, מעלית ושירותים שונים בארבעה המגדלים הפינתיים. בחזית הבניין אזור כניסה מפולש שתחיתו קומת שירותים עם איזור מאולץ. למרבה הצער, בשחזור ארון הקודש, הבימה והפרסקאות בולט חוסר האותנטיות, בניגוד מוחלט למבנה הסטרוקטוראלי.

הסוגיות והסימבולים שהתעוררו בשישים השנה שחלפו מחורבן "החורבה" ועד לבנייתה המחודשת, מעלות שני נושאים לדיון. הנושא הראשון המועלה כאן נוגע לשחזור. על-פי אמנת ונציה (1964), הקובעת עקרונות שימור המתבססים על עובדתיות ("פעולת" השימור נפסקת באותו רגע שההשערות מתחילות) - שחזור בניין שנהרס כליל אינו מתקבל על הדעת. אולם בית הכנסת "החורבה" ששוחזר - אינו יוצא דופן. כיום, מוצעת גם תפיסת שמור אחרת, ומבנים שהיו לסמל ונהרסו כליל עקב אירוע דרמטי או אלים במיוחד, משומרים משוחזרים על פי צורתם המקורית. "החורבה" מצטרפת אפוא לקתדרלת ה-FRAUENKIRSCHEN (חובה ב-1945), לארמון של בית HOHENZOLLERN ברלין, לתיאטרון LA-FENICE שעלה בלהבות ב-1996 בוונציה ולשחזור המתוכנן ומעורר הויכוח של ארמון הטוילריס בפאריס.

הנושא השני, נעוץ בסימבוליקה שמעלה בית הכנסת היהדות, כדת אבסטרקטית - נטולת סימבולים גשמיים. מעניין לראות כיצד שלוש הצעות הבינוי ינקו את מקורותיהן ממקורות ומסמלים שונים ומשונים - החל בארכיטקטורה מצרית עתיקה וכלה בחורבות לונדון. בתפיסת העולם היהודית ספר שבלה נגזר וחדש נכתב תחתיו. האם כך יש להסביר את העובדה כי בסופו של יום, חזר המבנה לדמותו המקורית - דמות של מסגד טורקי? מרגש לראות, שהסמל שהמבנה נושא - אינו כוחני ואינו דרמטי, אלא סמל כמעט בנאלי: בית הכנסת חזר למימדיו ולצורתו הקודמת, כפי שגם היישוב היהודי בארץ, בירושלים וברובע היהודי בפרט, התאושש וחזר לחיים.

RECONSTRUCTION OF A SYMBOL: RABBI YEHUDA HASID SYNAGOGUE JERUSALEM ORIGINAL DESIGN ARCHITECT ASSAD EFFENDI RECONSTRUCTION DESIGN NAHUM MELTZER ARCHITECTS

